

МОРТАЛИТЕТ ШАЈКАША У XX ВЕКУ

MORTALITY RATE IN ŠAJKAŠ VILLAGE IN XX CENTURY

Mr Љубица Ивановић*

РЕЗИМЕ: *Морталитет становништва одређен је низом природних и друштвених фактора. Како је у XX веку порастао релативни значај морталитета услед опадања наталитета, његово изучавање добија све већи значај. Смртност становништва условљена је низом историјских, друштвено-економских, културних, образовних али и локалних и породичних чинилаца. Стопа морталитета у Шајкашу на почетку посматраног периода износила је 30,9%. Ова вредност се константно смањивала све до 1970. године, да би опет уследио пораст услед повећања удела старијег становништва. На самом крају XX и почетком XXI века она износи 10,4%.*

Кључне речи: *Шајкаш, морталитет, становништво, XX век, смртност*

ABSTRACT: *Social and natural factors determine the mortality rate of a certain population. As the birth rate in the XX century has gradually decreased, the study of mortality rate gains more and more interest. Greatest common factors that influence crude death rate include historical, social-economic, cultural, educational as well as local and family impacts. Death rate in Šajkaš village at the beginning of the investigated period was 30,9%. The rate constantly decreased until 1970. Due to the increased share of older population, the death rate increased as well since 1970. At the end of the XX century and beginning of XXI the death rate was 10,4%.*

Key words: *Šajkaš, crude death rate, population, XX century, mortality*

УВОД

Природне компоненте које утичу на раст становништва су рађање и умирање. Сведоци смо наглог пораста становништва у XX веку што је, пре свега, последица опадања смртности. У насељу Шајкаш постоје црквени регистри и матичне књиге рођених и умрлих, на основу којих је могућа анализа морталитета, стопе смртности одојчади и специфичне стопе морталитета са узро-

* Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство, Трг Доситеја Обрадовића 3, Нови Сад; www.dgt.uns.ac.rs

цима смрти за одређени период. У раду ће бити анализирана смртност становника Шајкаша, и то у периоду од 1900–2002. године

ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ ШАЈКАША

Насеље Шајкаш налази се у југоисточном делу Бачке, односно на крајњем северозападном делу Тителске општине. Смештен је на додиру два морфолошка члана: јужне бачке лесне терасе и алувијалне равни Тисе.

Хатар Шајкаша се на северу граничи са хатаром Ђурђево, на истоку са хатарима Вилова и Мошорина, на југу са хатаром Гардиноваца и на западу са хатаром Ковиља. Површина хатара износи 3.863 ha.

Карта 1. Географски положај Шајкаша

Map 1 – Geographical location of Šajkaš

Са гледишта саобраћајних услова, положај села је повољан. Кроз Шајкаш пролази железничка пруга Нови Сад – Тител – Зрењанин, и два пута: један ка северу (тзв. потиски пут) који спаја Ђурђево – Жабал – Чурут – Бачко Градиште, и пут који везује Нови Сад – Каћ – Будисаву – Шајкаш са Локом и Тителом и даље преко Тисе са Перлезом у Банату (подунавски пут) (Букуров, 1986). Од Новог Сада удаљен је 25 km, од Жабља 12 km а од Титела 22 km. Са Мошорином га везује пут дугачак 9 km.

ПРИРОДНО-ГЕОГРАФСКЕ ОДЛИКЕ ШАЈКАША

Досадашња геолошка испитивања Бачке указују на то да испод данашњег покривача који је представљен творевинама квартара постоје и врло моћне насlage терцијера. Испод ових терцијерних седимената су мезозојске фор-

мације, магматске стене и веома стари палеозојски шкриљци (Маринковић, Кукин, 1971). Хатар Шајкаша је низијска територија чије се апсолутне висине крећу од 76–84 метара. Насеље је подигнуто на периферији лесне терасе према алувијалној равни Тисе (Букуров, 1952).

Подручје Шајкаша одликује се типичном степско-континенталном климом. Најтоплији месец је јули, док је најхладнији јануар. Годишње колебање средњих месечних температура је 23,5°C. Просечна годишња количина падавина за Шајкаш износи 569 mm. За разлику од летњег периода године када се излучују пљусковите кише, у зимском преовлађују ромињаве кише и снег. Средњи годишњи број дана са снегом је 51. Град се јавља 1–2 пута годишње. Најчешћи ветар је кошава (Букуров, 1986).

Плитка издан на алувијалној равни налази се на дубини од 1–4 m, а на лесној тераси од 4–6 m. Дубока издан се најчешће јавља између 80 и 200 m. Посебну карактеристику пејзажа хатара Шајкаша чинила су вештачка језера и баре створене копањем земљишта за градњу кућа. Ове тзв. јамуре биле су испуњене изданском и атмосферском водом. Највеће баре флувијалног порекла налазе се између Шајкаша, Ђурђева и Мошорина. То су Вуканобара, Оролија и Девењ. Карактеристична је и Мутњача – налази се североисточно од Шајкаша и има воде током целе године. Мелиорациони радови, спроведени у другој половини XIX века знатно су смањили површине језера, бара и мочвара, а неки од ових хидрографских објеката су потпуно нестали (Букуров, 1975). У хатару Шајкаша постоји разграната мрежа канала за одводњавање дужине око 25 km.

Најраспрострањенији педолошки тип у хатару насеља Шајкаш је чернозем, настао под утицајем степско-континенталне климе на лесној подлози. Смонице спадају такође у плоднија земљишта, док се мање површине забареног алувијума и оног у заслањивању користе се као ливаде – сенокоси. Међутим, највећи део алувијалних земљишта је обрађен и налази се под њивским и повртарским културама. Ритске црнице, уз употребу стајског ђубрива и наводњавањем током лета, постају плодне, док слатине имају веома ниску пољопривредну вредност и користе се као пашњаци (Миљковић, 1971). Плодност земљишта један је од главних мотива који су условили прва насељавања, а становништво оријентисало на земљорадњу.

Претварањем највећег дела степе у ораничне површине, степска вегетација је уступила место културном биљу. Аутохтоне биљне врсте данас се могу срести још једино поред путева као и на мањим необрађеним површинама. Природна вегетација на лесној заравни је ретка.

У хатару Шајкаша срећу се зец, лисица, срна, хрчак, миш, разноврсне птице, гуштери и разни инсекти. Гаје се говеда, свиње, овце, мање коњи, а велики је број живине (Бабић, Парабућски, 1971).

ДРУШТВЕНО-ГЕОГРАФСKE ОДЛИКЕ ШАЈКАША

Настанак насеља и историјат насељавања становништва. Само настајање насеља на додиру лесне терасе и алувијалне равни Тисе, погодовало је привредном искоришћавању оба ова морфолошка члана. Алувијална ра-

ван Тисе као влажна и водоплавна површина располагала је пре исушивања великим комплексима врбових и тополових шума, пашњацима и сенокосима, као и великим мочварама. Лесна тераса као сувља површина, била је погодна за земљорадњу. Лов и риболов, шумарство и плетарство, као и сточарство и земљорадња, веома су повољно утицали на одређивање положаја насеља.

Табела 1. Квантитативно кретање становништва Шајкаша од 1869-2002. године

Table 1. Population development in Šajkaš village since 1869 till 2002

Година пописа	Број становника	Индекси броја становника
1869.	1.872	100,0
1880.	2.210	118,1
1890.	2.696	144,0
1900.	2.987	159,6
1910.	3.056	163,3
1921.	3.196	100,0
1931.	3.178	99,4
1948.	2.237	70,0
1953.	2.391	74,8
1961.	2.825	74,8
1971.	2.987	93,5
1981.	3.541	110,2
1991.	3.721	105,1
2002.	4.550	122,3

Извор: Букуров, 1986; Попис становништва 2002. године, књига 9.

Шајкаш се први пут помиње као утврђење 1254. године. Стратешку важност му је давао положај на путу ка тврђави Тител, на месту где он прелази широку алувијалну раван. Насеље постоји кроз читав средњи век, а помиње се и у време Турака у XVI веку. У XVII веку многа бачка села су опустела, па је и Шајкаш са малим бројем становника ишчезао и постао пустара. Почетком XVIII века ова пустара се убрзо трансформирала у мало село које је 1769. године прикључено Војној граници, односно Шајкашком батаљону¹, у чијем саставу је био све до 1873. године (Ћурчић, 2007). Половином XIX века имало је 1.220 становника.

Развојничење, мелиорације оближњих ритова као и изградња железничке пруге 1899. године, омогућили су бржи привредни развој села. Долази до пораста броја становника усељавањем првенствено Немаца и Мађара. Пописом

¹ Шајкашки батаљон је био значајна снага речне флоте Хабзбуршке монархије. Име му је настало од речи „шајка“ како су звали чамац, а војници на шајкама звали су се Шајкаши, док су сва насеља која су припадала овој војноуправној организацији смештена углавном у троуглу између Дунава, Тисе и Римских шанчева сврставана у Шајкашки батаљон.

из 1910. године (табела 1), Шајкаш је имао 3.056 становника. Тада су Немци чинили две петине укупне популације. На њихово место, после Другог светског рата, долазе колонисти из Босне. Њихов број је био знатно мањи од броја исељених Немаца, па је сеоска популација смањена за трећину (по попису из 1948. године у Шајкашу је било укупно 2.237 становника). Посебан подстицај брзог опоравка насеља дало је трансформисање у приградско насеље Новог Сада, које је најинтензивније у последње три деценије XX века (Ђурчић, 2007). По последњем попису из 2002. године, Шајкаш је имао укупно 4.550 становника, дакле два пута више него после Другог светског рата.

Структура становништва Шајкаша. У разматрању кретања становништва значајну улогу игра познавање структуре становништва. По последњем попису, у Шајкашу има укупно 2.294 мушкараца (50,4%). У 2002. години младог становништва (0–19) било је 1.222 (26,9%), средовечног 2.528 (55,7%) и старог 788 (17,4%). Број младог становништва се смањило у односу на претходну пописну годину (1991) када је износио 38,32%, док се проценат старог повећао (1991. године стара лица чинила су 16,0% популације Шајкаша).

Срби су са 4.362 лица (95,9%) били најбројнији народ у Шајкашу. Рома је по последњем попису било 64 (1,4%), Хрвата 21 (0,5%), док је Мађара било свега 18 (0,4%).

Групу активног становништва чинила су 2002. године 1.931 лице (42,4%). Лица са личним приходима је било 631 (13,9%), а издржаваних лица 1.974 (43,4%). У Шајкашу је приметан пораст активног становништва, као и лица са личним приходима, док се број издржаваног становништва смањује.

Привреда Шајкаша. По последњем попису пољопривреда је ангажовала само 17,3% активног становништва, док је у индустрији радило њих 27,6%. Остале неаграрне делатности мање су заступљене: грађевинарство учествује са 15,1%, саобраћај са 7,7% и трговина са 10,8%. Више од три четвртине активног становништва Шајкаша ради у другим местима.

Од већих привредних предузећа у Шајкашу су: млин, циглана, пољопривредно добро, мали погон конфекције и неколико предузећа за увоз и извоз (Ђурчић, 2007).

Морфологија насеља. Шајкаш је насеље збијеног типа облика квадрата. Саграђен је по свим правилима планске градње у Војводини XVIII века. Оно се данас карактерише правим улицама које се секу под правим углом. Куће су ушорене, приземне и спратне, а преовлађује нова градња од цигле и другог тврдог грађевинског материјала. Центар села формиран је дуж главне улице, којом пролази пут Нови Сад – Тител западно од цркве (Ђурчић, 2007).

МОРТАЛИТЕТ ШАЈКАША

Обрађујући податке из матичних књига умрлих у МК Шајкаш за период од 1900–2002. године, може се анализирати апсолутни број умрлих, општа стопа морталитета, затим стопа смртности одојчади, старост у време смрти као и узроци смрти за одређене периоде.

Табела 2. Укупан број умрлих и општа стопа морталитета становника Шајкаша

Table 2 – Total number of death and crude death rate in Šajkaš

Међупописни период	Број умрлих			Стопа морталитета (‰)
	м	ж	укупно	
1900-1909.	476	456	932	30,9
1910-1920.	495	424	919	26,8
1921-1930.	416	301	717	22,5
1931-1947.	405	365	770	16,6
1948-1952.	78	73	151	13,1
1953-1960.	101	93	194	9,5
1961-1970.	112	106	218	7,5
1971-1980.	143	106	249	7,7
1981-1990.	144	126	270	7,4
1991-2002.	280	236	516	10,4

Извор: Матичне књиге умрлих, Шајкаш

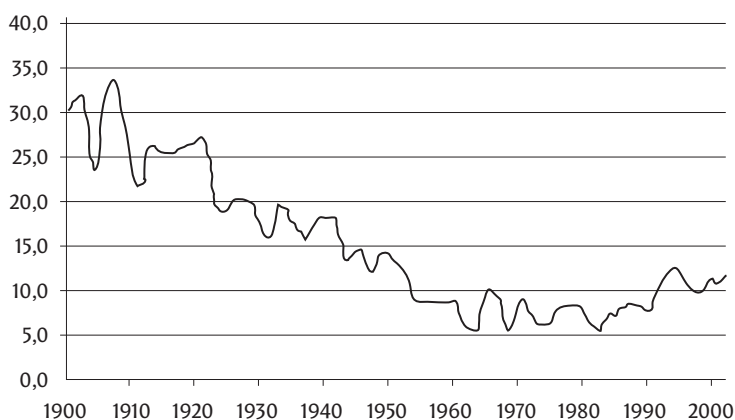
У посматраном периоду у Шајкашу је умрло укупно 4.936 особа; од тога је 2.650 мушкараца (53,7%) и 2.286 жена (46,3%). Максималан број умрлих забележен је 1915. године (129 особа), док је минималан број умрлих био 1944. године (3). Са великом сугурношћу се може рећи да овај податак није тачан, обзиром да је у питању ратна година. Иако писана евиденција о томе не постоји, претпоставља се да је овај број био већи. Што се тиче мушкараца, највише их је умрло такође 1915. године (73) а најмање по писаним доказима, те ратне 1944. године (1). Жена је највише умрло 1909. (61), најмање 1944. године (2). У табели 2. приказан је апсолутан број умрлих као и стопа смртности становника Шајкаша по међупописним периодима.

Укупан број умрлих по међупописним периодима константно је опадао све до 1971. године. Од 1971. до 2002. године број умрлих расте. У последња три међупописна периода приметно је повећање морталитета, нарочито у периоду од 1991–2002. године.

Општа стопа морталитета. Како је стопа у директној зависности од морталитета, тако је и тренд опадања стопе до 1970. године веома сличан апсолутном броју умрлих. Стопа морталитета у Шајкашу у првом међупописном периоду била је изузетно висока и износила је 30,9‰. Године 1915. стопа је имала највећу вредност у целом посматраном периоду и износила је чак 41,4‰. Овако висока вредност стопе последица је пре свега ратних дешавања на овом простору у то време, али и велике смртности одојчади.

Од 1971. до 2002. године стопа морталитета расте, и она у последњој деценији бележи вредност од 10,4‰. Ово повећање стопе морталитета захватило је простор читаве Војводине, па и Србије, а разлог налазимо у великом уделу старе популације у укупном становништву.

Графикон 1. Стопа морталитета (у %) за период 1900-2002. године
 Chart 1 – Crude death rate for the period 1900-2002

Смртност одојчади. У XX веку у Шајкашу је умрло укупно 1.115 деце узраста од 0–1 године живота, и то 642 дечака (57,6%) и 473 девојчице (42,4%). Максималан број умрле деце забележен је 1902. године (48) и то 32 дечака и 16 девојчица. За 1944. годину не постоји евиденција о смртности одојчади. Од 1972. године умрло је свега троје деце.

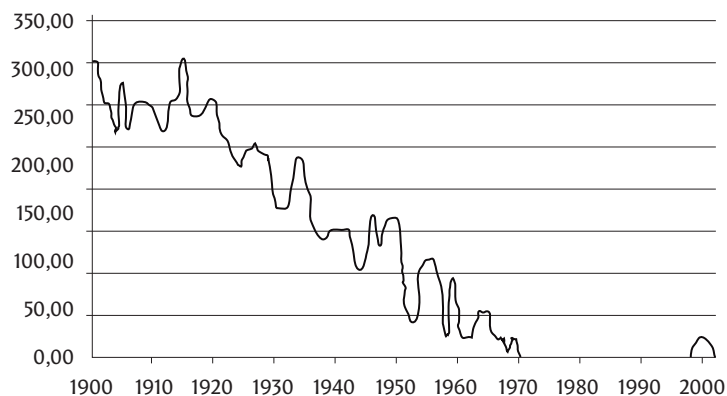
Табела 3. Укупан број умрлих одојчади и стопа смртности одојчади у Шајкашу од 1900-2002. године

Table 3 – Total number of infant deaths and infant mortality rate for the period 1900-2002

Међупописни период	Број умрле деце од 0-1 године старости			Стопа смртности одојчади (%)
	м	ж	укупно	
1900-1909.	211	161	372	275,3
1910-1920.	162	121	283	260,4
1921-1930.	145	90	235	211,3
1931-1947.	76	69	145	142,9
1948-1952.	19	15	34	114,3
1953-1960.	15	11	26	61,2
1961-1970.	10	6	16	35,9
1971-1980.	1	0	1	8,3
1981-1990.	0	0	0	0,0
1991-2002.	2	0	2	5,1

Извор: Матичне књиге умрлих, Шајкаш

Стопа смртности одојчади представља веома важан показатељ здравственог и, уопште, цивилизацијског стања народа, иако је ограничена само на прву годину живота (Ђурђевић, 2001). У првом међупописном периоду сто-

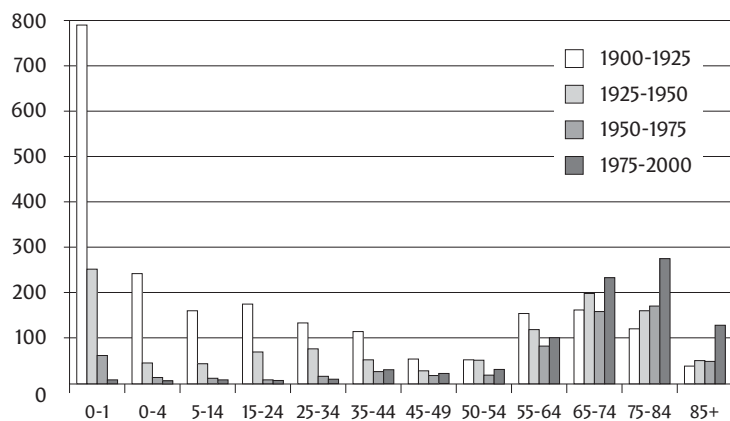
Графикон 2. Стопа смртности одојчади (у %) за период 1900-2002. године

Chart 2 – Infant mortality rate for the period 1900-2002

па смртности одојчади износила је чак 275,3%, да би се од тада ова вредност смањивала (табела 3). Највећа вредност стопе била је 1901. године када је износила 308,3%. Последица високих вредности морталитета у првој половини XX века јесу ратови, лоши хигијенски услови и друге разне болести.

Старост у време смрти. Како би што боље сагледали старост у време смрти, посматрани период подељен је на четири периода. Од 1900–1925. године највећу смртност (35,9% од укупног броја умрлих у овом периоду) имала је одојчад (од 0 до 1 године живота). Иза ове групе следе такође деца, од 1. до 4. године живота (10,9%). Најмању смртност имала је старосна група од 85. и више година (1,8% од укупног броја умрлих).

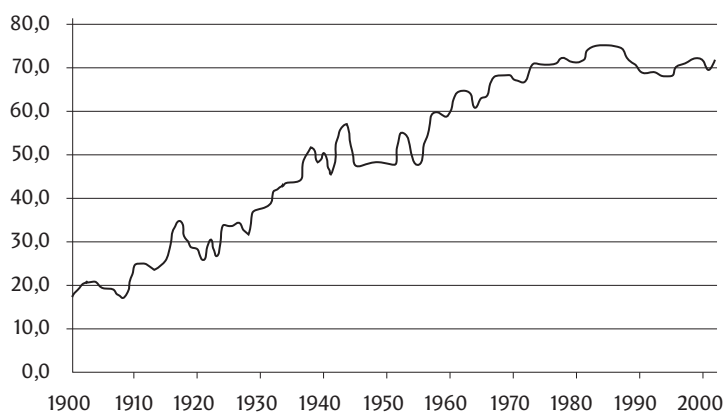
У периоду од 1925. до 1950. године број умрлих одојчади се смањило, али и даље има доминантну вредност у овом кварталу (22,2%). Приметно је и смањење броја умрле деце од 1. до 4. године живота (3,9%). После одојчади,

Графикон 3. Старост у време смрти по кварталима

Chart 3 – Age-specific mortality rates given for quarters

Графикон 4. Средња старост у време смрти

Chart 4 – Average age of death

највећи удео умрлих има старосна група од 65–74. године. У овом периоду долази до повећања смртности становништва старог од 75–84. године (13,8%), као и старијих од 85 година.

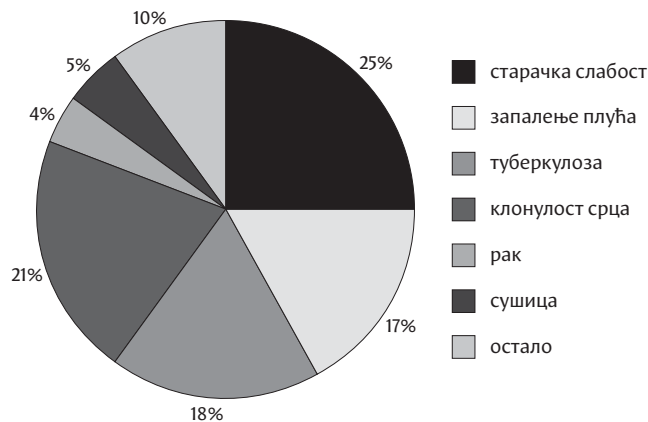
Од 1950–1975. године приметно је смањење броја умрлих до 44. године. Удео умрле одојчади смањио се на 10,5% од укупног броја умрлих. Највећи број умрлих припадао је старосној доби од 75–84. година. Одмах иза ње следи старосна група од 65–74. године живота. Све више долази до изражаја већа заступљеност лица која су умрла после своје 85. године.

У последњем посматраном периоду (1975–2002. године), како се и очекивало, дошло је до још израженијег смањења смртности лица до 49. година старости, и до повећања броја умрлих старијих лица. Највећи број умрлих припадао је старосној групи од 75–84 (32,3%). Иза ње следи група од 65–74. године старости (27,7%). У последњој старосној групи од 85 и више година уочава се још већи пораст смртности (на самом почетку овај проценат је износио свега 1,8%, да би сада достигла удео од 15,0% од укупног броја умрлих!). На графикону 4. приказана је средња старост у време смрти од 1900. до 2002. године.

Анализом **најчешћих узрока смрти** обухваћено је неколико карактеристичних периода (од 1900–1920. и од 1990–2002. године). Код одојчади највећа пажња посвећена је периоду од 1900–1920. године, када је и смртност деце од 0–1. године живота имала највећу вредност.

Графикон 5. показује заступљеност најчешћих узрока смрти на самом почетку XX века. У овом периоду умрло је укупно 1.792 лица (не рачунајући одојчад). Најчешћи узрок смрти била је старачка слабост са 25%, затим следе клонулост срца (21%), туберкулоза (18%) и запаљење плућа (17%). Друге болести од којих се умирало у то време биле су: сушица, рак, запаљење цигерице и друго.

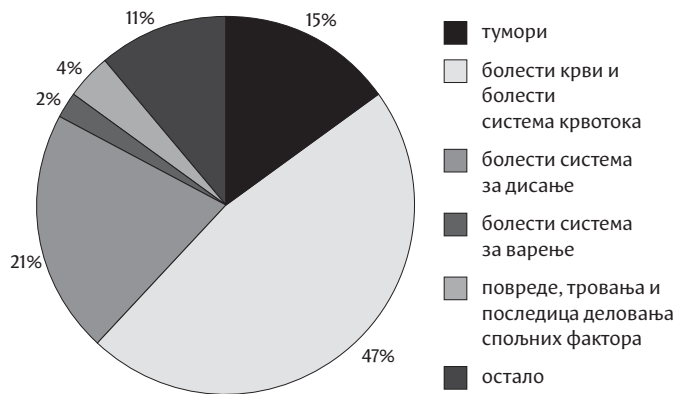
Узроци смрти су се мењали током низа година. Услови за живот су знатно побољшани, медицинска помоћ је постала доступнија, личне навике су се модификовале а и животни стандард је другачији услед низа фактора.

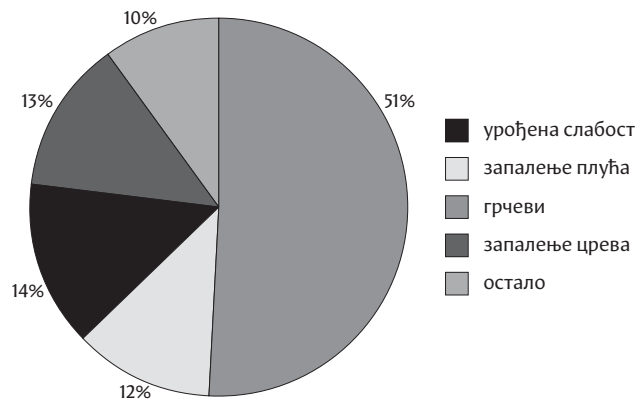
Графикон 5. Најчешћи узроци смрти за период од 1900-1920. године
 Chart 5 – Most common causes of death for the period 1900-1920

На самом крају XX века, најчешћи узрок смрти биле су болести крви, болести крвотворних органа и поремећаја имунитета, као и болести система крвотока. Све ове болести сврстане су једну категорију, па из графикона 6. можемо видети да су оне као узроци смрти заступљене са 47%. Након њих следе болести система за дисање (21%) и тумори (15%). Од осталих болести ту су још и: болести система за варење, повреде, тровања и последице деловања спољних фактора и друге.

На почетку XX века смртност одојчади била је изразито велика. Појединих година дешавало се да су од укупног броја умрлих више од трећине чинила деца узраста од 0 до 1. године старости. У периоду од 1900. до 1920. године било је чак 655 умрле одојчади, тако да ће се анализирати најчешћи узроци смрти за тај период (графикон 7).

Графикон 6. Најчешћи узроци смрти за период од 1990-2002. године
 Chart 6 – Most common causes of death for the period 1990-2002

Графикон 7. Најчешћи узроци смрти код одојчади за период од 1900-1920. године

Chart 7 – Most common causes of infant deaths for the period 1900-1920

Из графикана 7. може се видети да је урођена слабост најчешћи узрок смрти одојчади у првих двадесет година посматраног периода (51%). Подједнако су заступљени следећи узрочници смрти: грчеви (14%), запалење црева (13%) и запалење плућа (12%).

ЗАКЉУЧАК

У периоду од 1900. до 2002. године на стопу морталитета утицао је низ фактора. То су пре свега биолошки и социо-економски фактори (старосна структура становништва, ендемичне болести, ратне године, лоши услови живота, сиромаштво и други), тако да у ранијим годинама имамо већу смртност младог становништва, односно деце. Средња старост у време смрти повећана је са 17,0 година колико је износила на почетку посматраног периода, на 72,0 у 2002. години. Дакле, како године пролазе, тако су и услови живота бољи, а практикује се све здравији начин живота појединаца, па се и животни век човека продужава.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бабић, Н, Парабућки, С. (1971): Приказ вегетације Шајкашке, у: Шајкашка, природа краја, Матица Српска, Нови Сад.
2. Букуров, Б. (1952): Географски положај бачких насеља, Зборник Матице Српске за природне науке бр.3, Нови Сад.
3. Букуров, Б. (1975): Физичко-географски проблеми Бачке, Српска академија наука и уметности, одељење математичких наука, књига 43, Београд.

4. Букуров, Б. (1986): Географска монографија општине Тител, Војвођанска академија наука и уметности, Одељење друштвених наука и уметности, књига 4, Нови Сад.
5. Ђурђевић, Б. (2001): Основне технике у демографији, Друштво демографа Југославије, Београд.
6. Мариновић, Ђ, Кукин, А. (1971): Кратак приказ геологије Шајкашке, у: Шајкашка, природа краја, Матица Српска, Нови Сад.
7. Матичне књиге умрлих и статистички годишњази за период од 1900-2002. године
8. Миљковић, Н. (1971): Земљишта Шајкашке, у: Шајкашка, природа краја, Матица Српска, Нови Сад.
9. Попис становништва, домаћинства и станова у 2002, Упоредни преглед броја становника, књига 9, Републички завод за статистику, Београд.
10. Ђурчић, С. (2007): Насеља Бачке географске карактеристике, Матица Српска, Нови Сад.